

- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Сидорчук Т. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика. – №1. – К., 2000. – С.335.
- ⁶⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.9.
- ⁶¹ Там само. – Арк.18.
- ⁶² Коваль Б. Указ. праця. – С.160.
- ⁶³ Комунікат Центральної управи Українського союзу хліборобів-державників від 16.06.1925 (листівка).
- ⁶⁴ Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. – С.284–285.
- ⁶⁵ За Україну: подорож вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади, осінь 1937 – весна 1938. – С.23.
- ⁶⁶ Там само. – С.24.
- ⁶⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.54, 56.
- ⁶⁸ Коваль Б. Указ. праця. – С.160.
- ⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.57, 69.
- ⁷⁰ Сидорчук Т. Указ. праця. – С.337.
- ⁷¹ Мадер Ю. Говорят генералы шпионажа // Отто Скорцени и секретные операции абвера. – Москва, 2000. – С.355.

The article shows P.Skoropads'kyi's role in organization and spreading of hetman movement in environment of Ukrainian emigration, examines process of personification of Skoropads'kyi family in realization of concept of Ukrainian Monarchy.

В.С.Горак*

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ 1918 Р. В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу поглядів П.П.Скоропадського на гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. Автор надає аргументованій критиці концепцію колишнього гетьмана про народний характер перевороту, показуючи як його позитивні, так і негативні риси.

29 квітня 1918 р. у Києві консервативно налаштовані офіцерські загони і німецькі окупаційні війська здійснили державний переворот, внаслідок якого був усунутий від влади уряд Центральної Ради. Так почалася 8-місячна історія Української Держави, котру очолив гетьман України та колишній царський генерал Павло Петрович Скоропадський. Вона являла собою державне утворення, альтернативне щодо влади українських соціалістів, російських більшовиків, білогвардійських генералів Денікіна і Врангеля і різних повстанських формувань, очолюваних Н.Махном, Н.Григор'євим, Д.Зеленим та іншими отаманами. Для вивчення питань, пов'язаних з історією виникнення, функціонування й краху гетьманської Української Держави, вчені мають у своєму розпорядженні велику кількість різноманітних джерел і зокрема твори, написані представниками різних військово-політичних таборів, що діяли в Україні впродовж громадянської війни 1917–1921 рр. Серед них, безумовно, велику цінність являють спогади тих осіб, які були учасниками розбудови Української Держави чи принаймні безпосередніми свідками її функціонування. Немає, на нашу думку, особливої потреби обґрунтовувати те, що провідне місце серед цих мемуарних творів

* Горак Володимир Сергійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

займають спогади самого гетьмана, котрий виступив не тільки як мемуарист, а й як історик, що створив власну концепцію держави, на чолі котрої він перебував з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.

Свої «Спогади» П.Скоропадський писав майже 5 місяців, перебуваючи в еміграції – з 5 січня до 2 травня 1919 р. У них він відтворив широке коло питань, пов'язаних з історією так званої гетьманщини 1918 р. Серед них – досить важливе питання про причини, характер та соціальну базу гетьманського перевороту 29 квітня 1919 р., інтерпретації якого в мемуарах П.Скоропадського і присвячено цю статтю.

Взятися за її написання автора спонукали кілька різнопланових моментів. По-перше, погляди останнього українського гетьмана на це питання ще не стали об'єктом справжнього історичного дослідження в українській історіографії. По-друге, починаючи із самого 1918 р., серед вітчизняних істориків та публіцистів спостерігається різке розходження з приводу оцінок перевороту генерала. Менша частина, як і сам гетьман, ставляться до цієї події цілком лояльно й позитивно, більша ж частина – суто негативно. По-третє, ґрунтовно дослідивши цю проблему, історики зможуть легше та разом із тим краще відтворити концептуальні засади поглядів П.Скоропадського на Українську Державу 1918 р. взагалі.

Цілком зрозуміло, що для успішного дослідження даної проблематики у цілому вчені мають з'ясувати, якою мірою спогади гетьмана на державний переворот 29 квітня 1918 р. відповідають (або ж не відповідають) історичній правді. Саме відповідь на це питання є головною дослідницькою метою цієї статті. У свою чергу шлях досягнення останньої автор вбачає в послідовному вивченні й викладенні поглядів П.Скоропадського на три найбільш важливі аспекти теми, а саме на загальні передумови і причини гетьманського перевороту, на соціальну базу цієї «консервативної революції» та на її загальний хід.

1. Загальні причини і передумови «консервативної революції»

Відповідно до незаперечних законів філософії будь-яке явище (у тому числі й соціальне) не може виникнути та тим більше проіснувати певний час, якщо відсутні конкретні причини і передумови його виникнення та розвитку. Не був винятком із цього «твердого» правила й Гетьманат П.Скоропадського – державне утворення консервативного типу, керівники котрого певною мірою повернулися до дореволюційної суспільно-політичної практики та яке проіснувало відносно короткий термін – близько 8 місяців (з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.).

Як провідний теоретик і практик розбудови цієї держави, П.Скоропадський у «Спогадах» ясно давав зрозуміти своїм читачам, що наприкінці квітня того року очолена ним антисоціалістична революція, що поклала край урядуванню Центральної Ради, закономірно, цілком та повністю визріла в тодішньому українському суспільстві. Головною передумовою й разом із тим загальною причиною її визрівання колишній гетьман вважав внутрішню політику уряду Центральної Ради, котрий орієнтувався на розбудову одного з варіантів соціалістичного суспільства. Підкреслимо, що і в березні–квітні 1918 р. П.Скоропадському було притаманне цілком негативне ставлення до уряду українських соціалістів, яке він висловлював відверто та беззастережно. Правління Центральної Ради Павло Петрович сприймав головним чином як безлад, що межував із повною анархією, а характерною ознакою його вважав масові грабунки, котрі стали особливо типовими на селі¹. П.Скоропадський стверджував, що соціалістичний уряд був надто слабким для того, щоб навести в Україні справжній лад і порядок, та що, крім того, слабкість ця неухильно посилювалася внаслідок відсутності серед членів Центральної Ради політичної єдності. Щоправда, гетьман виз-

навав, що до суспільного безладу, який мав місце в державі у два останні місяці правління Центральної Ради, безумовно, приклали свою руку німецькі й австро-угорські окупанти. Тож виступаючи претендентами на реальну владу в Україні та до того ж маючи для цього вагому збройну силу, вони тим самим суттєво послабили реальну владу її уряду².

П.Скоропадський вважав, що навіть у культурно-національній сфері, котра, здавалося, мала усі шанси стати за Центральної Ради найбільш успішною, український уряд майже ніяк не проявив себе: «В смислі української культури зовсім нічого не робилося. Центральна Рада не відкрила жодного навчального закладу». Щоправда, колишній гетьман згадував у своїх мемуарах такий факт, як відкриття нею Народного університету, відразу ж, однак, зауважуючи, що навчання в цьому вищому навчальному закладі велось у більшості випадків російською мовою, а тому його відкриття в Києві аж ніяк не могло вважатися важливою подією українського культурно-національного життя. Не без іронії Павло Петрович писав про те, що єдиним справжнім проявом національного життя України за Центральної Ради у березні–квітні 1918 р. стали численні прогулянки української молоді в національному вбранні³.

Для кого ж, за П.Скоропадським, була неприйнятною така «незграбна» політика Центральної Ради? Інтерпретації цього важливого питання головою Української Держави була властива певна суперечливість. З одного боку, він стверджував, що внутрішній курс українських соціалістів був неприйнятний самим широким колам української громадськості (представникам бідних, середніх і багатих прошарків населення). Однак у деяких випадках (це, на нашу думку, було з боку гетьмана досить природно й разом із тим показово) автор мемуарів робив цілком слушне уточнення, вказуючи, що соціалістична політика урядовців ЦР суперечила перш за все інтересам багатих верств, зокрема поміщиків та великих капіталістів. П.Скоропадський підкреслював, що «дика», за його виразом, аграрна політика Центральної Ради мала всі шанси остаточно «розстроїти справи» власників великих поміщицьких маєтків⁴. Аналогічним чином Павло Петрович піддавав різкій критиці політику Центральної Ради щодо великої міської буржуазії й зокрема наміри міністра фінансів ЦР Ткаченка обкласти значним грошовим податком останню в Україні⁵.

Зазначимо ще одну думку, досить типову для суспільно-політичного світогляду П.Скоропадського. Явно невдалий характер внутрішньої політики Центральної Ради в цілому був обумовлений не стільки конкретним якісним складом українських міністрів-соціалістів, скільки стовідсотковою «далекістю» соціалістичного способу життя для абсолютної більшості населення держави. Український селянин, вважав колишній гетьман, взагалі ніколи не був соціалістом та ніколи не тяжів до соціалістичного ідеалу, залишаючись за своїм менталітетом і реальним, повсякденним життям типовим приватним власником. Соціалізм же, за П.Скоропадським, «тримався» лише у свідомості нечисленної та відірваної від реальних потреб народу «хворобливої» української інтелігенції⁶. Саме таке сприйняття української дійсності й обумовило те, що гетьман ніколи не мав нічого спільного ні з теорією, ні з практикою різних варіантів соціалістичного руху і відповідного суспільства.

Якщо підсумувати ці та деякі інші подібні погляди П.Скоропадського, то з них випливає природний висновок: «Консервативна революція», одною з головних цілей котрої стало відновлення приватної власності на землю, відповідала інтересам переважної більшості українського суспільства, являючи собою об'єднуючий фактор для зовсім різних його прошарків. Проте чи є цей висновок історично вірним? На нашу думку, зовсім ні, і ми спробуємо це довести.

У свій час – приблизно восени і влітку 1917 р. – соціалісти-революціонери (більш відомі в історичній літературі як есери) досить плідно попрацювали над

з'ясуванням соціально-економічної орієнтації переважної більшості російського та українського селянства. У ході кропіткого опитування величезної кількості селян вони виявили два найголовніші компоненти, до котрих, безперечно, тяжіла абсолютна більшість останніх. По-перше, це – те, що земля, як дар Божий, не мала ані продаватись, ані купуватись і бути при цьому не приватною, а соціалізованою або ж націоналізованою власністю. По-друге, земельний розмір будь-якого селянського господарства мав бути таким, котрий, з одного боку, міг задовольнити всі споживчі потреби його власника й членів його родини, а, з іншого, – який би однозначно виключав можливість використання на такій ділянці найманої праці. Інакше кажучи, мова йшла про бажання переважної більшості селян працювати виключно на себе і свою родину, повністю виключаючи при цьому визиск із боку поміщиків та сільської буржуазії й одночасно не використовуючи при цьому працю найманих робітників. Звичайно, можна зробити припущення, що значна кількість селян-трудівників взагалі не знала такого терміну, як соціалізм. Однак при цьому вони фактично тяжіли саме до соціалістичного способу виробництва.

Звичайно, можна значною мірою погодитися з думкою П.Скоропадського про те, що пересічний український селянин був за натурою власником, котрий опікувався справами перш за все свого господарства. Проте це зовсім не суперечить тому, що він у своїй переважній більшості тяжів саме до соціалістичного, трудового способу життя. А більшовицький «Декрет про землю» та близький до нього за змістом аграрний закон Центральної Ради, прийнятий у другій половині січня 1918 р., якраз і запроваджували на українській землі саме такий, за великим рахунком, соціалістичний земельний лад⁷. А те, що гетьман називав у «Спогадах» презирливим словом «пограбування», насправді було необхідним під час революційних реформ заходом, спрямованим на перерозподіл власності (земельної й іншої) від поміщиків та сільських капіталістів до бідняцько-середняцьких верств. Він, крім усього іншого, покінчив би з визиском трудящого селянства, котрий теж без усяких перебільшень можна було охарактеризувати як пограбування.

Звичайно, ми не будемо полемізувати з П.Скоропадським стосовно того, що урядовцям ЦР було притаманно чимало недоліків. У цьому його погляди мають певну долю істини. І справа тут не тільки в тому, що внутрішній політиці українського уряду, дійсно, серйозно заважали австро-угорські й німецькі окупанти, які вважали себе справжніми хазяями України. Не менше значення мало і те, що міністри Центральної Ради, котрі були досить молодими людьми, ще не набули необхідного досвіду державного керівництва. Можна, звичайно, частково погодитися й із думкою Павла Петровича про те, що у національно-культурній сфері Центральна Рада зробила малувато та до того ж набагато нижче своїх реальних можливостей. До речі, він особисто мав усі моральні підстави критикувати дії соціалістичного уряду в цій сфері, тому що пізніше його Українська Держава зробила у ній незрівнянно більше. Однак разом із тим стверджувати, як це робить гетьман, що політика Центральної Ради в березні–квітні 1918 р. була дикою і безглуздою, звичайно, не можна. Це явно тенденційний, а тому й невірний висновок. Дикою та безглуздою вона була з точки зору тільки заможних прошарків населення, котрі найбільше постраждали від революційних перетворень більшовиків і Центральної Ради. Проте слід враховувати, що навіть взяті разом поміщики, міська й сільська дрібна буржуазія (куркулі) становили очевидну чисельну меншість у загальноукраїнському населенні. Так, у 1917 р. поміщиками в Україні було 295,2 тис. осіб, що становили лише 0,9 % населення останньої, а куркулями – 4 млн 250,9 тис. осіб – лише 17 % від загальної кількості її селянства⁸. І вже через це їхні погляди на стан справ в Україні суспільної меншості аж ніяк не могли відповідати поглядам усієї нації.

Щоправда, не можна не згадати про те, що у березні–квітні 1918 р. політичний авторитет Центральної Ради, дійсно, похитнувся серед певної частини селян-трудівників. Однак причиною цього стала аж ніяк не її «дика» аграрна політика, а угода з урядами Німеччини та Австро-Угорщини, яка ставила УНР у залежність (перш за все – економічну) від цих держав. До того ж в останній період правління Центральної Ради й у перші місяці гетьманування П.Скоропадського більшість трудящих селян орієнтувалася саме на український соціалістичний уряд. Переконалим доказом цього були численні резолюції на підтримку уряду Центральної Ради в березні та квітні 1918 р., а також зміст резолюції нелегального (за часів гетьманського режиму) другого Всеукраїнського селянського з'їзду, котра містила вимогу відновлення влади соціалістичної Центральної Ради⁹.

Зазначимо, що підхід до історичної дійсності, який практикував у своїх мемуарах Павло Петрович, досить типовий для керівників й ідеологів найрізноманітніших суспільних рухів. У масовому і народному характері цих останніх були зокрема впевнені Ленін, Петлюра, Денікін, Врангель, Махно та інші відомі історичні діячі. А ця впевненість була, на нашу думку, обумовлена перш за все абсолютизацією участі в них трудових верств населення. Насправді, ж у березневі й квітневі дні 1918 р. гетьман мислив категоріями саме власницької еліти України, а не її народу взагалі. Непрямим чином це можна довести ще одним фактом, що він його навів у своїх споминах. Спочатку консервативний державний переворот проти Центральної Ради мислився П.Скоропадським як досить поступовий і навіть мирний процес, у ході котрого ідея необхідності реставрації гетьманату, справді, міцно оволоділа б народом настільки, щоб одного дня уряд українських соціалістів взагалі відчув себе позбавленим реальної влади. Проте дещо пізніше, дізнавшись, що 12 травня 1918 р. в Україні мають відбутися Установчі збори, які й мали визначити її державний устрій, генерал дав своїм спільникам наказ максимально прискорити виступ проти Центральної Ради¹⁰.

Якщо керуватися загальною логікою Павла Петровича про те, що політика Центральної Ради суперечила більшості «консервативно настроєного» українського народу, то незрозуміло, чим саме майбутні Установчі збори могли стати на заваді учасникам гетьманського руху. У цьому разі, на наш погляд, від прибічників П.Скоропадського потребувалося б мінімум агітаційно-пропагандистських зусиль для того, щоб під час Установчих зборів український народ усунув від влади Центральну раду та передав її саме їм. А те, що майбутній гетьман і його спільники використали при захопленні влади типово силові й недемократичні методи, переконливо свідчить: останні добре відчували, що основна маса українського населення ставиться до них вороже та владу в державі їм так просто не віддасть.

У мемуарах П.Скоропадського фігурує ще одна важлива передумова гетьманського перевороту, котра, на жаль, практично відсутня в переважній більшості праць, присвячених цьому періоду історії України. У даному разі мова в «Спогадах» йшла і про такий важливий фактор внутрішньополітичного життя, як окупація України військами Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьман із цього приводу зазначав: «Німці все сильніше і планомірніше захоплювали країну. Я бачив, що якщо не об'єднаються усі культурні верстви суспільства, котрих у нас було чимало на Україні, німці ж просто на певних умовах перетворять Україну в Нову Німеччину»¹¹. Завдяки цьому у нього виникло природне бажання створити, на противагу «слабкій» Центральній Раді, режим сильної влади, яка б реально могла стати на заваді загарбницьким планам держав, що фактично захопили Україну. Крім того, цей же факт обумовлював неоднозначне ставлення П.Скоропадського до німецьких й австро-угорських окупантів. З одного боку, він був аж ніяк не проти скористатися їхньою допомогою в бороть-

бі проти спільного ворога – більшовиків. Але, з іншого боку, гетьман сприймав їх як нових загарбників, планам котрих так чи інакше треба було протидіяти¹².

Слід підкреслити, що, ставлячи так питання, гетьман України П.Скоропадський дивився на речі цілком реалістично. Колонізація України з боку кайзерівської Німеччини та цісарської Австро-Угорщини і повна втрата нею національної незалежності ставали за тодішніх умов цілком реальними. Крім того, якщо у своєму негативному баченні внутрішньої політики Центральної Ради Павло Петрович явно відбивав інтереси верхівки суспільства (які він помилково ототожнював з інтересами переважної більшості населення), то його у цілому негативне ставлення до німецько-австрійської колонізації й намагання так чи інакше протидіяти їй відбивало вже, справді, загальнонаціональні та патріотичні інтереси українців. І дійсно, повне або в кращому разі часткове економічне підкорення України Німеччиною й Австро-Угорщиною суперечило інтересам усіх без винятку суспільних верств держави – поміщиків, сільської буржуазії, міських капіталістів, селян-середняків і бідняків, інтелігенції та робітників.

Отже, у розумінні П.Скоропадського очолений ним гетьманський переворот мав вагомні причини і передумови для того, щоб дійсно відбутися. Слід зазначити, що охарактеризовані в його мемуарах чинники, дійсно, були не витвором фантазії, а об'єктивною реальністю. Інша справа, що у своїх мемуарах Павло Петрович далеко не завжди відтворював їх правильно, нерідко вдаючись до явно тенденційної й вигідної для себе та інших гетьманців інтерпретації історичної дійсності.

Разом із тим загальновідомою істиною є те, що будь-яка революція (хоч ліво-радикальна, хоч правоконсервативна) за загальними правилами не може відбутися, якщо в конкретному суспільному житті не діють і ніяк не проявляють себе її рушійні сили. Хто ж конкретно, за П.Скоропадським, мав відіграти роль останніх у перевороті?

2. Рушійні сили гетьманського перевороту

Даючи характеристику їм в очоленій ним «консервативній революції», гетьман цілком справедливо зазначав, що проти «безглузлого соціалізму» Центральної Ради із самого початку об'єдналися «малі й великі земельні власники»¹³. Зазначимо, що таке бачення ним історичних подій принципово не відрізнялося від поглядів інших представників української консервативної історіографії. До малих земельних власників він відносив головним чином членів Української демократично-хліборобської партії. Характеризуючи її, Павло Петрович цілком правильно та чітко визначив притаманні їй риси, а саме безкомпромісну, рішучу боротьбу за самостійну Українську державу, за торжество в аграрному секторі країни дрібноселянської приватної власності, за поступову ліквідацію (однак цілком мирним і легальним шляхом) великих поміщицьких латифундій тощо. На думку П.Скоропадського, абсолютна більшість притаманних цій партії ознак були цілком прийнятними й продуктивними для гетьманського консервативного руху у цілому, за винятком крайнього українського націоналізму, котрого Павло Петрович відверто не визнавав, не без підстав побоюючись, що він може відштовхнути від розбудови гетьманської держави представників інших, неукраїнських національностей¹⁴. Крім того, П.Скоропадський підкреслював помітну нечисленність українських «хліборобів-демократів» та їх географічну обмеженість територією Полтавської губернії¹⁵.

Саме ця партія дрібних селян-власників завдала, на думку гетьмана, першого потужного удару по уряду Центральної Ради. Павло Петрович зазначав, що, провівши з'їзд партії в Лубнах у другій половині березня 1918 р., численна делегація «хліборобів-демократів» (кілька сот осіб) прибула до Києва для того,

щоб рішуче вимагати від уряду УНР скасування його двох законів – про відміну приватної власності на землю й про соціалізацію землі. Гетьман підкреслював: «Поява непіддільних селян – людей землі, людей переконаних і які не соромились ясно висловлювати свої думки справила сильне враження на Київ». Він зазначив також те, що всі спроби прибічників Центральної Ради розагітувати посланців полтавського «хліборобського» форуму на свою користь ні до чого не привели. Навпаки, ці опозиційно настроєні до українського уряду селяни-власники стали притягальною силою для всіх численних противників радівських соціалістів у Києві¹⁶.

Політичну суть та вимоги партії «хліборобів-демократів» П.Скоропадський відтворив досить правильно. Незаперечним є зокрема й згаданий у його мемуарах факт загострення стосунків між урядом Центральної Ради і «демократично-хліборобською» партією у другій половині квітня 1918 р., який по суті являв собою прояв боротьби між різними прошарками українського населення. Досить сумнівною, однак, є спроба гетьмана охарактеризувати членів цієї партії як непіддільних трудівників, прирівнявши їх тим самим до селян-бідняків та незаможних середняків. Підкреслимо один важливий аспект цього питання. Даючи таку характеристику, П.Скоропадський явно недооцінив (свідомо або ж несвідомо) наведений ним же самим характерний факт: чисельність, а також «географія» життя й діяльності «хліборобів-демократів» обмежувалася фактично Полтавською губернією. Якщо вірне твердження колишнього гетьмана про те, що члени цієї партії являли собою типових трудівників-селян, то чому (а тоді, як завжди, територія проживання останніх була досить широкою, оскільки їх було дуже багато) територія функціонування УДХП обмежувалася лише Полтавщиною, а точніше – Лубенським повітом? Адже, наприклад, партія українських соціалістів-революціонерів (есерів), що, дійсно, відбивала інтереси трудящих селян, досить швидко стала, справді, всеселянською партією, нараховуючи у своїх лавах сотні тисяч членів. Полтавська «закваска» «хліборобів-демократів», на нашу думку, була далеко не випадковою. Полтавська губернія являла собою територію досить заможного селянського життя у цілому, де питома вага дрібної сільської буржуазії була високою. Взагалі ж за кількістю куркульських господарств (понад 84 тис.) губернії Лівобережжя займали друге місце після найбільш «міцного» в економічному плані Півдня України¹⁷. До того ж існує чимало інших прямих і опосередкованих даних про те, що ці «хлібороби-трудівники» були не загальноселянською, а партією саме дрібної сільської буржуазії – куркульства, котра поєднувала у собі дві протилежні ознаки, з одного боку, реальну власну працю на своїй земельній ділянці а, з іншого, – залучення до неї бідних селян та найманих робітників.

Наведемо лише кілька фактів. 29 червня 1917 р. в Лубнах відбувся установчий з'їзд Демократично-хліборобської партії, на якому були присутні 20 поміщиків і кілька сотень заможних селян. Досить показовим стало й те, що представники біднішого селянства зробили спробу силою розігнати цей «буржуйський» форум. Такого, звичайно, не сталося б, коли б це зібрання, дійсно, представляло загальноселянські інтереси. Аналогічним чином, якби ці збори відбивали інтереси всіх селян України, не було б ніякої потреби організувати їх збройну охорону. Проте відомо, що з'їзд охоронявся добре озброєними «хліборобами-демократами»¹⁸. Не менш показовим було і те, що на своєму черговому з'їзді у Лубнах вони вимагали негайного відновлення (щоправда, тимчасового) поміщицької власності на землю. Зрозуміло, що така постановка питання не мала нічого спільного з інтересами широких кіл українського селянства¹⁹.

Крім «хліборобів-демократів», Павло Петрович зараховував до складу рурійних сил гетьманського перевороту також «Союз земельних власників» – організацію, засновану українськими поміщиками та сільською буржуазією ще

влітку 1917 р. Відомо, наприклад, що серед членів цього «Союзу» союзу можна було зустріти, крім великих дворян-латифундистів, справді, багатих селян, котрі мали по 100 чи навіть по 200 десятин землі й за рівнем свого життя наближались до невеликих поміщиків²⁰. П.Скоропадський цілком справедливо вважав, що великих і малих власників об'єднувало бажання ліквідувати соціалістичну орієнтацію уряду Центральної Ради. У цьому вони, звичайно, були союзниками. Однак гетьман цілком вірно підкреслював, що поруч із тим, що їх об'єднувало, існувало те, що їх не тільки роз'єднувало, а й практично ставило на межу гострого ворогування. Зокрема «хлібороби-демократи» виступали за примусовий викуп у перспективі всіх «великопанських» земель, у той час, як великі земельні власники були налаштовані рішуче проти такої аграрної реформи, справедливо вбачаючи в ній нищівний удар по власних економічних позиціях. П.Скоропадський підкреслював: «Тоді, на жаль, багато із впливових осіб Земельного Союзу стали в рішуче вороже ставлення до «хліборобів-демократів», звинувачуючи їх у крайньому соціалізмі»²¹.

Звичайно, члени партії «хліборобів-демократів» мали те, що їх об'єднувало з українськими соціалістами, а саме щире бажання ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння в Україні. Разом із тим дрібних селянських буржуа ні в якому разі не можна було вважати соціалістами: по-перше, вони виступали за реставрацію приватної власності на землю, по-друге, їх земельний проект передбачав аж ніяк не зрівняльний підхід до наділення селян землею (на їхню думку, максимальна норма землезабезпечення могла сягати 25 десятин землі) та, по-третє, в історичній динаміці їх дрібнобуржуазний капіталізм неминуче породив би середній і великий.

Додамо, що поряд із цими двома суспільними організаціями консервативного напрямку (їх консерватизм визначався перш за все бажанням реставрувати дореволюційну приватну власність на землю) Павло Петрович згадував на сторінках своїх споминів ще одну – партію «Нова Українська Громада», яку створив та на чолі котрої стояв він сам. Однак з якихось маловідомих причин П.Скоропадський не дав своєму дітищу такої повної й розгорнутої характеристики, котру він дав УДХП, завдяки чому нам досить важко судити про кількісно-якісний склад, соціальну базу і політичну програму цієї організації.

У характеристиці рушійних сил та соціальної бази гетьманського перевороту, яку дав П.Скоропадський у своїх мемуарах, можна чітко простежити одну характерну рису. Це – його явне намагання висунути на політичну авансцену саме дрібнобуржуазну «хліборобсько-демократичну» партію, яка, безумовно, становила найбільш «лівий» фланг консервативної опозиції по відношенню до Центральної Ради. Таке стремління гетьмана мало свою логіку. Павло Петрович, судячи з усього, прекрасно розумів, що при іншому відтворенні описуваних ним подій вийде так, що «консервативна» революція спиралася головним чином на так звані «реакційні класи» – поміщиків і капіталістів та, отже, претендувати на «звання», справді, народної вона аж ніяк не могла. Такий підхід має також й інший бік медалі – явну спробу гетьмана залишити у тіні чи принаймні напівтіні суспільні рухи і політичні сили, що були значно правіше «хліборобів-демократів». Тим часом відомо, що ударів по соціалістах із Центральної Ради завдавали не тільки «хлібороби-демократи», а й «хлібороби-власники» і великі міські капіталісти. Так, одного дня Центральна Рада теж отримала від них не менш категоричні вимоги реставрувати приватну власність на селі та в місті²². Зокрема у своїх мемуарах Павло Петрович уникав конкретної розмови про соціальний склад «Союзу земельних власників», лише побіжно згадуючи, що його київський провід був «занадто поміщицьким»²³. Крім того, поза увагою П.Скоропадського майже повністю опинилися великі капіталісти України і їх партії, консервативно налаштоване чиновництво і офіцерство, а також і німець-

кі окупанти, котрі, як свідчить чимало фактів, виявили неабияку зацікавленість в успішному здійсненні гетьманського перевороту. Щоправда, Павло Петрович згадував у «Споминах» свою зустріч із головою німецької окупаційної адміністрації генералом Гренером та про досягнуті під час неї політичні домовленості, які на практиці різко обмежували державний суверенітет України²⁴. Однак показово, що при цьому гетьман фактично обійшов питання про непересічне значення цієї зустрічі для подальшої долі держави. Це, на наш погляд, теж було зроблено аж ніяк не випадково. Як і великі поміщики й капіталісти, німці в зображенні Павла Петровича теж опинилися, так би мовити, на других ролях, тому що колишній голова Української Держави прекрасно усвідомлював, що при більш достовірному описанні ролі цих верств у гетьманському перевороті його концепція про народний та патріотичний характер того, що відбулося в Україні 29 квітня 1918 р., може бути поставлена під великий сумнів. Проте сам хід консервативного перевороту переконливо свідчить, що його головна суспільна підтримка виходила далеко не тільки від Української демократично-хліборобської партії. На авансцену тоді вийшли не дрібнобуржуазні «хлібороби-демократи», а саме правоконсервативні власницькі сили, підтримані кайзерівською окупаційною адміністрацією.

3. Загальний хід гетьманського перевороту і його учасники

Узагальнюючи хід перевороту, котрий відбувся 29 квітня 1918 р., можна стверджувати, що в ньому були наявними три складові частини: 1) загальний «хліборобський» з'їзд демократично-хліборобської партії й «Союзу земельних власників», що зібрався 28 квітня 1918 р.; 2) дії офіцерських гетьманських загонів, спрямовані на встановлення контролю над головними установами столиці України; 3) дії німецьких військ із метою нейтралізації вірних Центральній Раді підрозділів, які могли б надати збройного опору силам гетьманців. Підкреслимо, що «Спомини» П.Скоропадського містять досить детальний опис усіх цих подій.

У світовій історіографії існують дві протилежні за змістом, але разом з тим однаково помилкові концепції приходу до влади в Україні гетьмана. Автори першої концепції (російські більшовики та українські соціалісти різних напрямків) стверджують, що його посадили на гетьманський трон німецькі окупанти при повній і яскраво вираженій ворожості щодо нього з боку практично всього населення. З такої інтерпретації виходить, що український гетьман був «чистою», стовідсотковою креатурою та маріонеткою кайзерівської Німеччини й разом із тим – державним діячем, котрий начебто не мав нічого спільного з власним народом. Автори другої концепції, яку є всі підстави назвати консервативною (серед них, крім самого П.Скоропадського, такі відомі представники правоконсервативного табору, як Д.Дорошенко, П.Андрієвський, В.Липинський та ін.), так чи інакше намагалися створити в громадськості думку, що 29 квітня 1918 р. гетьман став біля державного керма України при широкій підтримці «консервативно настроєного українського населення» і перш за все селянства, а якщо німці й посприяли йому, то це було лише другорядним, додатковим фактором у його перемозі. Та, як це нерідко буває, помиляються автори першої й другої концепції.

П.Скоропадський, безумовно, мав під ногами національний ґрунт. Адже при владі його поставили консервативно настроєні елементи (про них ми вже вели мову вище), зацікавлені в «похованні» соціалістичної політики Центральної Ради. Інша справа, що консервативна еліта України (поміщики, великі капіталісти і т. д. являли собою далеко не весь народ, а його чисельну меншість. Інакше кажучи, у кінці квітня 1918 р. при реальній допомозі з бо-

ку кайзерівської Німеччини до влади в Україні прийшов гетьман – ставленик не всього її суспільства, а тільки його консервативно налаштованої, хоча й впливової меншості.

У своїх мемуарах Павло Петрович зазначав, що він став керівником України в результаті першого великого «хліборобського» з'їзду, котрий організували у кінці квітня 1918 р. «земельні власники» та «хлібороби-демократи». П.Скоропадський підкреслював, що серед делегатів цього форуму було чимало селян-бідняків, які мали лише 1–2 десятини землі. Крім того, колишній гетьман акцентував увагу й на повній єдності депутатів цього великого «хліборобського» конгресу: «І поміщики, що мали тисячі десятин землі, і селяни, які мали лише дві, об'єдналися проти проведення у життя 3-го Універсалу Центральної Ради, де вказувалося, що земельна власність касується». Щоправда, Павло Петрович був змушений визнати, що делегатам від цих двох українських партій не вдалося провести спільний з'їзд, що стало б переконливим доказом цієї єдності. У результаті 29 квітня 1918 р. відбувся окремий з'їзд «Союзу земельних власників», котрий і проголосив П.Скоропадського гетьманом України²⁵.

Треба відразу ж зазначити, що опис «хліборобських» подій у державі наприкінці квітня 1918 р. у Павла Петровича страждає деякою логічною суперечливістю, неточностями й недомовками. По-перше, те, що на форумі були присутні власники 1–2 десятин землі, ще аж ніяк не означає, що то був з'їзд «трудо-вих елементів»: з одного боку (це можна підтвердити конкретними джерелами), на ньому були присутні багато поміщиків та багатих селян а, з другого, – селяни-бідняки були не так чисельні, щоб змінити загальну політичну спрямованість «хліборобського» з'їзду. Крім того, відомо, що, на відміну від «земельних власників», «хлібороби-демократи» не відкидали можливість політичного компромісу з Центральною Радою (уряд українських соціалістів міг бути визнаний останніми, якби до його складу ввійшли представники від них). По-друге, слід підкреслити, що 29 квітня 1918 р. делегати від УДХП, тобто тієї політичної сили, котру П.Скоропадський по суті подав як головну рушійну силу перевороту, не брали участі в обранні гетьмана, резонно побоюючись, що на цій посаді може опинитися ставленик поміщиків. 30 квітня вони звернулися до Павла Скоропадського зі спеціальним листом, в якому прямо запитали нового правителя України, чи збирається він використати свою владу для задоволення інтересів «хліборобів-демократів». І тільки після того, як П.Скоропадський відповів їм, сказавши, що докладе всіх зусиль для цього, партія офіційно заявила, що вона беззастережно визнає владу гетьмана²⁶.

Отже, з подібних фактів можна зробити висновок, що соціальною базою гетьманського перевороту в сільській місцевості були не всі хлібороби, як це намагається довести сам Павло Петрович, а перш за все їх верхівка. Що ж стосується «хліборобів-демократів», то про них вірніше було б сказати так. 29 квітня 1918 р. вони не підтримали гетьманський переворот, а лише пізніше визнали владу П.Скоропадського. Слід наголосити, що це фактично визнавав також сам гетьман, не усвідомлюючи, однак, що цей епізод виразно ставив під сумнів всю його концепцію перевороту, котрий начебто спирався на широкі маси українського населення. Крім того, необхідно зауважити, що 6 тис. делегатів «хліборобського» конгресу теж аж ніяк не можна вважати за статистичні дані, що свідчили про «загальнохліборобський» характер форуму. Так, на Всеукраїнський селянський з'їзд, котрий відбувся у травні 1918 р. й який рішуче засудив появу на історичній авансцені України «поміщицького гетьмана», прибуло делегатів майже вдвічі більше – 12 тис. чол.²⁷

Варто зазначити, що інтерпретація Павлом Петровичем ролі німців у здійсненні перевороту розходиться зі змістом праць українських істориків, у котрих стверджується, що наприкінці квітня 1918 р. численний німецький загін зробив

велику послугу генералу та його прибічникам, розігнавши Центральну Раду. Насправді ж, як цілком вірно стверджував гетьман, той самий німецький загін прибув до Центральної Ради із зовсім іншою метою – не розігнати її, а просто заарештувати кількох радівських міністрів, які мали причетність до викрадення відомого в ділових колах банкіра Доброго, що він і зробив. Достовірно відомо, що після цього Центральна Рада ще проводила свої засідання, на одному з котрих вона прийняла текст конституції УНР. Коли ж стало відомо, що державні терези схилилися на бік П.Скоропадського, то міністри Центральної Ради самі, без усякого примусу розійшлися по домівках²⁸.

Разом із тим мемуари гетьмана-генерала містять досить-таки дискусійну тезу про те, що наприкінці квітня 1918 р. у двобої між силами Центральної Ради й силами гетьманського перевороту німці дотримувалися нейтралітету, щоправда, такого, який, за П.Скоропадським, був більш вигідний силам «консервативної революції»²⁹. Ще 24 квітня кайзер Німеччини Вільгельм II віддав наказ замінити уряд Центральної Ради урядом генерала³⁰. Адже відомо, що німецькі окупанти відіграли досить активну роль у нейтралізації збройних сил Центральної Ради (ними було обеззброєно кілька великих радівських підрозділів, зокрема «синьожупанники» та січові стрільці), без чого перемога перевороту була б дуже проблематичною³¹. Крім того, вони забезпечили надійну охорону цирку Крутикова (на його даху розмістився німецький солдат із кулеметом), де зібралися на свій з'їзд «земельні власники». Інакше кажучи, німці стали аж ніяк не нейтральною, а активно рушійною силою гетьманського перевороту, будучи також кровно зацікавленими в його перемозі³². Їх зацікавленість у цьому була зокрема обумовлена нездатністю радівських урядовців забезпечити повною мірою продовольчі потреби Німеччини й їх опором деяким заходам німців в Україні (наприклад, запровадженню ними власних військово-польових судів).

Додамо, що, крім усього іншого, спогади П.Скоропадського містять як загальний опис державного перевороту 29 квітня 1918 р., так і чимало цікавих та маловідомих подробиць його підготовки й здійснення. Приймаючи до уваги те, що більшість наших читачів добре знайома з цією відомою подією в історії України, звернемо увагу лише на її головні аспекти, що їх виклав на сторінках «Спогадів» гетьман. За його особистим наказом був досить швидко сформований так званий Охочий (тобто добровольчий) полк, котрий складався переважно з консервативно налаштованих офіцерів³³. 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський, отримавши детальну інформацію про політичні настрої делегатів «Союзу земельних власників», що зібралися у цирку, і, зрозумівши, що загальна обстановка сприяє реалізації його планів, у супроводі двох ад'ютантів прибув на цей форум, де його було обрано гетьманом України. Потім відбувся урочистий молебень на Софіївському майдані, на якому колишній царський генерал отримав благословення на успішне й довге управління державою³⁴.

Але ще перед тим, як поїхати на з'їзд «хліборобів», П.Скоропадський наказав усім своїм загонам захопити всі найважливіші установи Києва, в першу чергу – воєнне міністерство, міністерство внутрішніх справ та національний банк. Однак із певних причин виконання цього завдання розтягнулося фактично на цілу ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. Реальний контроль над столицею України було встановлено прибічниками гетьмана лише під ранок³⁵.

Викладений матеріал дає можливість зробити наступні висновки.

Відтворення П.Скоропадським державного перевороту 29 квітня 1918 р. в Україні не може оцінюватись однозначно. Його погляди на цю непересічну подію в історії держави можна поділити на історично достовірні й недостовірні. До перших слід зокрема віднести досить правильне відтворення гострого політичного конфлікту між соціалістами з Центральної Ради і консервативними елементами українського села, конкретного складу антирадівської опозиції, непро-

стих стосунків між її частинами (в даному разі між «хліборобами-демократами» та «хліборобами-власниками»), загального ходу гетьманського перевороту тощо. До історично недостовірних поглядів, висловлених у «Споминах» Скоропадського, слід, на наш погляд, віднести: 1) абсолютне відкидання потреби України в соціалістичних перетвореннях у будь-які часи; 2) тенденційно негативне ставлення до внутрішньої політики Центральної Ради в березні-квітні 1918 р.; 3) невірне ототожнення класових інтересів еліти тодішнього українського села й селян-трудівників; 4) штучне перебільшення ролі Української демократично-хліборобської партії у гетьманському консервативному русі; 5) не менш штучне применшення в здійсненні «консервативної революції» інших класів і соціальних прошарків України, зокрема великих поміщиків та капіталістів; 6) викривлена уява про «дружній нейтралітет» німецьких окупаційних сил під час самого перевороту. Закономірним результатом таких хибних поглядів гетьмана стала його історично недостовірна концепція народного характеру державного перевороту 29 квітня 1918 р., котра базується перш за все на хибному ототожненні інтересів різних класів і прошарків українського населення.

Характерною рисою створеної П.П.Скоропадським концепції гетьманського перевороту є її логічна суперечливість. З одного боку, її автор писав про досить широку підтримку гетьманців-консерваторів із боку населення, а з іншого, – про неприйняття соціалістичної політики Центральної Ради перш за все представниками української господарчої еліти й про непідтримку 29 квітня 1918 р. членами демократично-хліборобської партії його кандидатури на посаду гетьмана України.

Однак, незважаючи на такі характерні недоліки, опис гетьманського перевороту у «Споминах» П.Скоропадського – його безпосереднього керівника та очевидця – може при критичному ставленні до цих мемуарів із боку істориків бути цінним і важливим джерелом для вивчення цієї важливої події в історії української національної революції 1917–1921 р.

¹ *Скоропадський П.П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 року). – К.; Філадельфія, 1995. – С.125.

² Там само. – С.125.

³ Там само. – С.125–126.

⁴ Там само. – С.138.

⁵ Там само. – С.125.

⁶ Там само. – С.146.

⁷ *Вітанович І.* Аграрна політика українських урядів (1917–1920). – Мюнхен; Чикаго, 1968. – С.41.

⁸ *Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937).* – К., 1987. – С.46–54.

⁹ Україна. Хроніка ХХ століття. Рік 1918. – К., 2006. – С.111.

¹⁰ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.134–138.

¹¹ Там само. – С. 126,132,146.

¹² Там само. – С.133.

¹³ Див., наприклад: *Могілянський Н.М.* Трагедия Украины // Революция на Украине в описаниях белогвардейцев. – Москва; Ленинград, 1930. – С.122.

¹⁴ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.137.

¹⁵ Там само. – С.132.

¹⁶ Там само. – С.136–137.

¹⁷ *Очерки развития социально-классовой структуры УССР.* – С.49.

¹⁸ *Христюк П.* Записки і матеріали до історії Української революції. – Відень, 1922. – Т.2. – С.157.

¹⁹ Там само. – С.158–159.

²⁰ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі споми-нів). – Нью-Йорк, 1967. – С.14–18.

- ²¹ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.151–152.
²² *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине. – Москва, 1966. – С.34.
²³ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.137.
²⁴ Там само. – С.148.
²⁵ Там само. – С.151–152.
²⁶ *Шемет С.* До історії хліборобсько-демократичної партії // Хліборобська Україна (Відень). – 1920. – №1. – С.70–71.
²⁷ Україна. Хроніка ХХ століття. – С.132.
²⁸ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.144.
²⁹ Там само. – С.141, 154–157.
³⁰ *Деникин А.И.* Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.138.
³¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1923. – Ч.3. – С.86.
³² *Христюк П.* Вказ. праця. – Т.3. – С.3.
³³ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.152.
³⁴ Там само. – С.154–155.
³⁵ Там само. – С.157.

The article is dedicated to hetman P.Skoropads'kyi's views on the state coup d'etat which took place in Ukraine in April, 29, 1918. The author makes a critical analysis of the former hetman's perceptions of this event, shows both positive and negative aspects of his views as well as the general mistaken essence of P.Skoropads'kyi's concept of this «conservative revolution».

О.О.Романова*

СПОВІДАЛЬНІ КНИГИ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХVІІІ ст. ЯК СПОСІБ ЦЕРКОВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА МОРАЛЛЮ ПАРАФІЯН

У статті аналізується достовірність інформації, наведеної у сповідальних книгах Київської митрополії ХVІІІ ст., а також дотримання представниками духовництва покладеного на них обов'язку щодо контролю за благочестям мирян у вигляді щорічної сповіді кожного парафіянина церкви.

Сповідь як церковне таїнство за первісною своєю суттю була покликана очистити душу християнина від гріхів і це було запорукою до спасіння. У перші віки християнства, коли віра трималася на свідомому переконанні індивіда, сповідь мала добровільний характер. Проте поступово ставлення до таїнства формалізувалося, публічна сповідь замінилася таємною, з'явилися духовники, в обов'язки яких входило «зцілення» грішних душ та узгодження норм життя віруючих із догматами християнства. Покаяльна дисципліна чітко прописувала основні типи гріхів та регламентувала норми епитимій за кожен із них, що, у свою чергу, слугувало стримуючим фактором для віруючих, та було поряд із церковним судом своєрідною формою контролю за життям особи, відповідно до норм християнської моралі.

У ХVІІІ ст. в умовах розколу російської православної церкви таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям населення. До того ж, вагомість сповіді як за-

* Романова Оксана Олексіївна – мол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.